

جستجوی پایه‌دانش

Назим Ахундов

بیان کتب

اکسپریس
Haq

بۇز ایمپریو و غاراشن ساخالان يىدى
بۇر كە بىنى شىنى ئەل ئەل زىرى داد
چىخوب غىرە دوشۇرىن داڭىغا ئەل ئەد
بۇر ئە دوپاھى غاراشن ساخالامن واجى
ئەل ئە خاراشنە كىدوب ۲۰ كۈن مەكلەن
غاراشن ساخالازىپتۇن ئەرددۇ ئاما مەل
بۇر ئە دوشىسە اولى ئولۇرە سالامن
دە خىزدا اولىرىن بىرم قاتۇنە موپقى داد
بۇر دە كىرسە كېلە بىنار ئۆلىكىن
ئەندىن بىرى كەس ئەل ئەل ئەل ئەل ئەل
سال ئەل بارىدە بازوب جەن

АЗЭРБАЙЧАН МЭТБУАТЫНЫН ИЛКИ

002
A 95
АЗЭРБАЙЧАН ССР „БИЛИК“ ЧӨМИЛЛӘТИ

мүназирәчијэ көмәк

проф. Н. Ф. АХУНДОВ

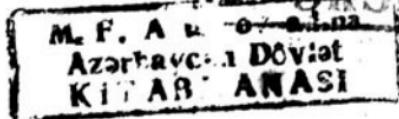
АЗЭРБАЙЧАН МӘТБУАТЫНЫН ИЛКИ

„ЭКИНЧИ“ ГӘЗЕТИНИН

100 ИЛЛИИ
МУНАСИБӘТИЛӘ

224357

КОНТРОЛЬНЫЙ
ЭКЗЕМПЛЯР

Бакы--1976

Азәрбайджанский Государственный
ЧИЖНАЯ ПАКАТ
1182 1976

Общество «ЗИДДИЙЕ» Азербайджанской ССР

Проф. Н. Ф. АХУНДОВ

ПЕРВЕНЕЦ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПЕЧАТИ

(К 100-летию газеты «Экинчи»)

(на азербайджанском языке)

Баку - 1976

«ЭКИНЧИ» ГАЗЕТИНИН НӘШРИ

(Азәрбајҹан халгының көркәмли журналисти, тәбијатшунас алым Һәсәнбәј Зәрдаби Мәлниковун редакторлугу илә 22 ијул 1875-чи илдә Бакы шәһәриндә «Экинчи» гәzetи нәшрә башламышдыр.¹)

«Экинчи»нин 1875-чи илдә 12 нөмрәси (12-чи нөмрә 1 январь 1876-чы илдә бурахылмышдыр); 1876-чы илдә 24 нөмрәси: 1877-чи илдә 20 нөмрәси; чәми 56 нөмрәси чыхмышдыр. Гәzetни сон нөмрәси 29 сентябрь 1877-чи ил тарихда нәшр едиլмишидир.

«Экинчи» гәzetинин 5 әлавә нүсхәсинин чыхмасы да мә’лумдур. Бүтүн әлавә нүсхәләр «Экинчи»нин 1877-чи ил нәшриниң ииддидir (№ 1, 6, 8, 13, 15).

(«Экинчи» гәzetинин иәшри бөյүк мәдәни, иңти маанисијаси һадисә иди. Гәzet Азәрбајҹанда феодал чәмијјәтиң, онун дөгүрдүгү бүтүн иғтисади, иңти маан вә мәдәни

¹ «Экинчи»ја гәдер Азәрбајҹан дилиндә гәzet чыхмасы һагында мә’лumat вардыр, «Тифлисские ведомости» (1828—1832) гәзендин 1831-чи илдән Азәрбајҹан дилиндә чыхмасы һагында бир сырый сәнәдләр мә’лумдур. (Бах: Е и и к о л о о в И. Первая тюркская газета на Кавказе, «Культура и письменность Востока», книга III, Баку, 1928, стр. 140—146...). Лакин гәzetни Азәрбајҹан дилиндә нөмрәләри һәләлик тапылмамышдыр.

көрплијэ гаршы кениш мүбаризэ чәбһәси ачмышдыр.) «Экинчи» этрафында дөврун бир сыра габагчыл зијалылары топламышдыр. Бунунла јанаши, «Экинчи»нин истигамәтверичиси вә тәшкилатчысы Н. Зәрдаби иди.) Нәсәнбәй Зәрдаби Мәликов (Мәликзадә) 1842-чи илдә Көйчәј гәзасынын Зәрдаб кәндидә анадан олмушдур. Ибтида тәһислинни өввөлчә Зәрдаб моллаханасында алмыш, 1852-чи илдә Шамахы шәһәр мәктәбидә рус дилиндә охумушдур. Даһа сонра 1861-чи илдә Тифлис кимназијасыны күмүш медалла битирир. Дөвләт несабына Москва университетинин физика-ријазијат факультәсинин тәбијијат шо'бәсөнә имтаһансыз гәбул едиләрәк, 1865-чи илдә ораны гуртармышдыр. 1865—1866-чы илләрдә Тифлисдә торпаг мәсәләләринә бахан дөвләт идарәсindә, 1866—1867-чи илләрдә Бакыда, 1868-чи илдән февральындан Губада мәһкәмә вәкили сифәтилә, 1869-чу илдән исә Бакы кимназијасында мүәллимниләмишdir. (1875—1877-чи илләрдә, ejni заманда «Экинчи» гәзетини нәшр етмиш, «Экинчи» бағланыгдан сонра догма кәndи Зәрдаба гајытмаға мәcbur олмуш вә узун мүddәт (16 ил) орада галмышдыр. Хејли мүddәт Учарда мәһкәмә вәкили ишләмишdir. 1896-чы илдә јенидән Бакыја көчмүш 28 нојабр 1907-чи илдә орада вәфат етмишdir.)

Тифлисдә чыхан «Закавказски вестник» гәзети (1838—1864) 1845-чи илдән Азәрбајҹан дилиндә щә буraphылмышдыр. Гәзетин азәрбајҹанча јалныз 4 январ 1845-чи илдә чыхмыш 1-чи нөмрәси элдә едилмишdir. (Бах: Абрамашвили А. Из истории Азербайджанской периодической печати, «Ученые записки АГУ им. С. М. Кирова», 1956, № 10, стр. 69—79).

«Закавказски вестник» Азәрбајҹан дилиндә «Гафгазын бу тәрәfinин хәбәри» ады илчыхмышдыр. 1871—

1872-чи илләрдә Хр. Синк Бакыда илк рус гәзети «Бакински листок»да да Азәрбајҹан шо'бәси ачмаг тәшәббүсу көстәрмишdir.

Бүтүн бу хејирхан тәшәббүсләр Азәрбајҹан дөври мәтбуатынын јаранмасы јолуnda атылан илк адымлар иди.

Н. Зәрдаби мәтбуатын бөјүк сијаси вә тәрbiјәvi ролуну дәриндән баша дүшүрдү. Рус мәтбуатынын демократик эн'юналәрини мүкәммәл өјрәнән Н. Зәрдаби 1871—1872-чи илләрдә Бакы реал кимназијасын мүдири, јаҳын досту Христиан Синк тәрәfinдән Бакыда илк дәфә нәшр олунан «Бакински листок» гәзетинде илк публицист тәчрүбә мәктәби кечмишdi. 1

(Н. Зәрдаби дөври мәтбуатын бөјүк тәрbiјәvi әhәmiyәti тәтини көрән вә Азәрбајҹанда бу ишин кениш олчудә јајылмасына чалышан һәгиги вәтәнпәrvәr иди.) О, јазырды ки, «бизим һәмчешмимиз ермәниләрин 10 гәзетләри вә 3 журналлары вар, бизим һәмчешмимиз күрчүләрин бир нечә гәзетләри вар...» О, бир нечә дәфә охучулара мәсләhәт көрмүшдүр ки, Истамбулда фарс дилиндә нәшр едилмәjә башлајан «Эхтәр» гәзетинә абуна јазылсынлар.

Бунунла белә (Н. Зәрдабинин дөври мәтбуат органлaryna, јери кәлдикдә өз досту М. Ф. Ахундов кими, кәскин тәнгиди мұнасибәт бәсләдијини дә көрүрүк. О, «Рузнамеji-Иран» адлы гәзетин программыны тәhlil едәrәk јазырди: «Дөгрүдур, Тéhranda бир нечә илдир ки, «Рузнамеji-Иран» чап олунур, амма ондан неч кимсәjә нәfjoхдур. Бинабәrin она гәзетә демәk олмаз».)

«Экинчи» гәзети һаггында архив сәnәdlәri онун нәшрә башламасы просесини аждынлашдырыр. Гафгаз чанишилиjiинин баш идарәси рәисинин Гафгаз сензура комитеттәsinә көндәрдији бир сәnәddә дејилир: «Бакы реал кимназијасын мүәллими, титулјар советник Нәсәнбәй

Мәликов Бакы Губернаторуна мурасиэт едәрәк хәниш едир ки, она һәмни илни 1 сеңтәбрындан Бакы шәһәриндә татар (Азәрбајчан — Н. А.) дилиндә «Экинчи» адлы гәzet чыхармага ичазә үчүн тәшиббүс көстәрилсөн.

Бакы губернаторы Мәликовун иәшр етмәк истәдији органыны тәфсилаты илә бирликтә хәнишини көндәрмәк-органды билдирир ки,... Мәликовун гәzet иәшринә комитә тәләрәфиндән һеч бир манечилик јохдур, гәzetни сензурасыны бурада татар (Азәрбајчан — Н. А.) дилини билән чиновникләрдән биринә һәвәлә етмәк мүмкүндүр.

Ч. Баш идарә рәисинин тапшырығы илә һәсәнбәј Мәликовун хәнишини Гафгаз сензура комитәсинә көндәрмәкло, дәфтәрхана Сиздән хәниш едир ки, сензуранызмамәсина эсасән һәмни мәсәләни этафлы өјрәнәсинаиз вә өз гәрарынызы чәнабларына тәгдим едәсисин.

Гафгаз сензура комитәси Гафгаз чанишинлији баш идарәсисиң яздығы чаваб мәктубунда «Экинчи» гәzetиниң иәшри, мәгсәд вә вәзиғесинип мәгсәдәујүшлүгүнә өз шуббәсими билдирир:

«...Анчаг арзу олунур ки, елми мәгаләләр мәзмунча иттисади вә әһалинин ән јаҳын мүлки мәишәт мәсәләләрини аид олсун, бүтүн мүасир һәјат гурулушуну мұзаки-ра әдән модда олан сијаси көрүшләрлә вә рәмәләрлә долдурулмасын».

Даһа сонра һәмни сәнәддә дејилирди: «и. Мәликовун баш мәгалә ады алтында ялныз јерли еһтијач вә тәләбләрә һәср олумыш языларда иәji иәзәрдә тутдуғуны билмәдијиндән, комитет бүтүнлүкә гәzet програмынагында гәти фикир сојләмәјә чәтилик чәкир».

«Экинчи» гәzetинин иәшринә ичазә веријләмәси просесиндә ән чох мүбанисә дөгурал баш мәгаләләрин мәзмуну вә гәzetин Бакыда сензурадаң по шәкилдә кечирилмәси проблемләри иди.

Гафгаз чанишинлијинин баш идарәси дәфтәрханасы 1874-чү илдә Гафгаз сензура комитәсинә ашағыдақы мәлumatы көндәрмишdir: «ч. Мәликовун тәләби вә Бакы Губернатору тәрәфиндән иди онун хәниши бизә көндәриләркән, «баш мәгалә»дә нәјин иәзәрдә тутулдугу изаһ едилмишdir; дәфтәрхана һәмни сәнәдләри, Мәликовун илк хәнишини гәzetин программы илә бирликтә сензура комитәсинә көндәрәк комитәдән лутфән тәвәргә едир ки, мүмкүн гәдәр тез заманда гәzetин бүтүн программынагында өз гәрарыны, ики әлавә олумыш хәнишинамәни гајтармагла җенә баш идарә рәисине билдиришin, ejni заманда ч. Мәликовун Бакыда иәшрини иәзәрдә тутдуғу гәzetин иәшринде рәһбер тутачағы програмын лајиһесини дә әлавә етмәji унудулмасын».

Гафгаз сензура комитәси 22 август 1874-чү ил тарихдә Гафгаз чанишинин баш идарәсина яздығы мәкту-бунда яңә дә «Экинчи» гәzetинин иәшрине маңе олмаг истәјир. Сензура комитәси белә бир бәһанәјә әл атыр ки, Бакыда гәзети јохлајачаг сензура комитәси нумајәндәси јохдур. Мәктубда дејилирди: «Дикәр тәрәфдән, гәzet ики һәфтәдә бир дәфә бир вәрәг һәчминдә чыхачағындан мүмкүндүр ки, нөмрәнин чыхачағына иирим күн галмыш чапы иәзәрдә тутулмуш баш мәгалә Тифлис сензураја көндәрилсөн вә кери алышын...»

И. Зәрдаби сәбирлә, тәк'идлә «Экинчи»нин иәшрине ичазә алмаг үчүн мубаризә апарырды.

Нәһајәт, 5 октјабр 1874-чү ил тарихдә Гафгаз чанишинлији баш идарәси дәфтәрханасындан Гафгаз сензура комитәсинә Бакы реал кимназијасы мүәллими һәсәнбәј Мәликова Бакы шәһәриндә «Экинчи» гәzetини иәшр етмәк үчүн ичазә мәктубу вә гәzetин программы көндәрилди. Мәктубда охууруг: «Экинчи» гәzetинин сензурадан кечирилмәси Бакы губернаторунун јаҳындан мудахилә-

си илә е'тибарлы вә инанылмыш бир нәфәрә тапшырылсын вә бу ишә билаваситә нәзарәт вә мәс'улийјәт губернатора һәвалә олунсун, белә ки, «Экинчи»нин нәшри заманы мәтбуат һаггында ганунла мүәյҗән едилмиш сензура гајдалары көзләнилсин, һәм дә ичазә верилмиш програмдан неч ваҳт көнара чыхылмасын.

Һәмми гәрар һаггында Бакы губернаторуна лазымы көстәриш верилмәклә Әла'һәэрәтин эмри илә ч. Баш идарә рәиси дәфтәрханасы Гафгаз сензура комитетинә дә лазымы сәрәнчам вермәси лазым билинир».

Һ. Зәрдабинин һәјат юлдаши Һәнифә ханым Мәлликованың јаздығына көрә «гәзетин нәшринә ичазә алмаг једди ил чәкди». Белә чыхыр ки, Һ. Зәрдаби «Экинчи» гәзетини чыхартмаг учын 1868 вә ja 1869-чу илләрдә ичазә истәмешдир. Тәэссүф ки, Һәнифә ханымын бу мұләнизәснин тәсдиғ едәчәк рәсми сәнәд әлимиздә јохдур.

Һ. Зәрдабинин бәдии-публистикасының бир сыра сәчиijәви чәһәтләрини тәдгигатчы Садыг һүсейнов мүфәсәл бир мәгаләснинә тәһлил етмишдир. Онун мәгаләснинде да дөгрү көстәрилүр ки, Һ. Зәрдаби гәзет чыхармаг фикринә кечән зерин 70-чи илләrinин әввәлиндә дүшмүшдүр. Күрчүстән ССР Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивиндәki сәнәлләрдән мә'лум олур ки, о, гәзетин нәшрипә, хүсусиля 1873-чу илдә бөյүк сә'ј көстәрмишдир.

Күрчүстән ССР Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивинин сәнәлләре ичәрисинде «Экинчи»нин нәшринә ичазә алмаг мәгсәди илә Һ. Зәрдабинин јаздығы вә башга сәнәлләрдән бир чох фактлары, о чүмләдән «Экинчи»нин программыны, Һәсәнбәјә гәзет нәшри учын губалы Абдулла Аға Бакыхановун (Аббасгулу Аға Бакыхановун гардашыдыры— Н. А.) 1000 манат мигдарында пул вермәси, гәзетдә тәрчүмәләрдән башга, эсасән, орижинал материалларын дәрч олупачагы һаггында фактлары өјрәни-

8

рик. Һ. Зәрдаби јазыр ки, дөрд ил әрзиндә «Экинчи» гәзетини нәшр етмәк угрundi мүбариә апармышдыр. О, е'тираф едир ки, неч кәс өз шәхси фајдасы үчүн белә ағыр зәһмәти гәбул етмәзди.

Гәзетин пәшри чох баһа баша кәлирди. Онун нәшриидән кәлән мәдахил мәхаричдән гат-гат аз иди. Редакторун јаздығы кими, экәр о, гезет нәшр етмәкдә газапч құдсәжди опу абуң гијмәтини «кәрәк иијрими, бәлкә отуз манат гојајдыг».

Мүәллиф һәмин «Дахилийјә»дә әсасын гәзетин чап ишнин билаваситә өзу тәрәфиндән һәјата кечирилди-јиндән, бә'зи һәрфләр (г, к, р, з, л) чатышмадығындан сөзләри әвәз етмәк зәрүрәтиндән вә бу сәбәбдән дә мәтләби дөгрү ифадә етмәк чәтилијијиндән данышыр.

«Экинчи»нин нәшрә башламасы дөври мәтбуата һәсрат галмыш түрк дилли халгларын севинчкінә сәбәб олмушудур. Гәзетин нәшри мұнасибәтилә редаксија Омскдән, Оренбургдан, Уфадан, Волга бојундан, Крымдан вә башга јерләрдән тәбrikләр кәлмиши.

АЗәрбајҹанын габагчыл зијалылары да «Экинчи»нин нәшрини рәгбәт һисси илә гарышладылар.

«Экинчи» гәзетинде Һәсәнбәј Зәрдабилю жанаши олараг бир сыра көркәмли јазычы вә алимләр иштирак етмишләр. О чүмләдән: М. Ф. Ахундов («Вәкили-намә'лум», «Вәкили-намә'луми-милләт» имзалары илә), Сејид Эзим Ширвани («Сејид» имзасы илә), Нәчәфбәј Вәзиров («Нәчәф Вәзирзадә», «Нәчәф», «Н. В.» вә «Найрајчы гардаш» имзалары илә), Әскәр Адыкәзәлзадә Корани («Әскәр Корани», «Мирзә Адыкәзәлзадә Корани», «Әскәр Адыкәзәлзадә Корани», «Әскәр Мирзә Адыкәзәлзадә Корани», «Әскәр» имзалары илә), Қәнчәли Һачы Мәммәдсадыг («Әһсәнүл-гәваид» имзасы илә),

Мирзә Һәсән Элгадары («Мәмнүн Элгадар») имzasы илә) вә башгалары.

(«Экинчи» гәзети XIX əsrini II jarysynda Azәrbaijananda maarifchi-demokratik idejalaryny charchysy idi. Bu sәbbәdәni dә «Экинчи» гәzeti tәdgig olunmuş, onun materiallaryndan filologlar, tarixchilar, tәbiәt tarixchilәri, filosoflar vә bashga mütəxəssisler keniñistiyatda etmisler.¹)

(«Экинчи» jekanı Azәrbaijan gәzeti idir ki, onun bibliografiyası ikki dәfә tәrtib vә nәşр olunmuşdur.) (Bax: Sadig Һүsejnov. «Экинчи» gәzetenin izahlı bibliographyası, Bakı, 163, 94 cəh. Vәli Mәmmədov. «Экинчи» gәzetenin köstəricisi, Bakı, 1963, 40 cəh.).

Biz bu kitabchada «Экинчи» gәzetenin nәşri tarixi ilə əlagәdar faktlary vә gәzetenin mүndәrәcəsi ilә oxulyulalary tanыш etmәk istәjirik.

(«Экинчи» gәzetenin redaktoru, kerkemli tәbiәtşünas, dарvinnist alim, iqtimaи xadim vә publisist Һәsәnbәj Zәrdabi idi.

«Экинчи»nin chyxmasы vә jaýylmasında M. F. Aхundov onun ən jaýyn mәslәhәtchisi vә iştigamətvericisi olmuşdur.)

Һ. Zәrdabi «Экинчи» gәzetenin nәşrinidәn əvvәl 1873-чү ilde Mirzә Fәtәli Aхundova jazdyry mәktubunda deyirdi: «...Mәnim nәşrinә bашlamag istәdiyim gәzetde emekdaşlyg etmәk istәdiyinizi bildirirsiniz. Mütəshækkiрәm, ançag bәdбәxtlikdәn hәlә bu vah tacan Mәmmәdiшәm. Cizin baron bu barәdә nә iştazeni ala bilmәmiшәm. Cizin gәzetenin əlә kәlliр ki, gәzetə fikirlәşir, bilmirәm. Amma mәnә elә kәlliр ki, gәzetə münasibeti jaхshy deyil. Hә nes falchylыg elәmәjek,

¹ Z. Gejshov. Mirovozzernenii Г. B. Zardabi, Bakı, 1962; B. Mәmmәdov. «Экинчи» gәzeti, Bakı, 1964 (namizәdlik disser-tasiyası), I. Rüstəmov. Һәsәnbәj Zәrdabi, Bakı, 1971 vә c.

kөrәk nә olur. Gәzetenin nәşri haggynida olaçag e'lanı Сизэ dә kөндәriрәm ki, jaýylmasyna kөmәk elәjәsiniiz».

Kөrүndүjү kimi, jaňnyz nәzәri чөhәtдәn dejil, «Экинчи» gәzetenin nәşrinin tәşkili mәsәlәrlәrinde «Экинчи» gәzetenin nәşrinin tәşkili mәsәlәrlәrinde dә Һ. Zәrdabi M. F. Aхundovun kөmәjini e'ltiјač dujurdur.

Mirzә Fәtәli ilә Һәsәnbәj aراسындakı dostlug Bakyda, 22 mart 1873-чү ilde Һ. Zәrdabinin rәhberliji vә real kimmaziјa tәlәblәriциjини iştirakы ilә «Vәziiri-hanı-Lәnkәran» pjесinin tamashasы ilә daňa da möhкәmlәnmişdir. Һәmin tarix, ejni zamanda Azәrbaijan teatryny jaрадылmasы tarixi kimi dә gәbul olunmuşdur.

M. F. Aхundov kimi bөjүk publisistika tәchrүbәnsiňe malik olan mütəfəkkirlә Һәsәnbәj Zәrdabi aراسыnda fikir mубadiләrlәri köstәriр ki, «Экинчи» kimi mүkәmmәl bir gәzetenin jařanmasyna lajigli şeraint jařanmyş, jetcin dүnjäkәrүшluг gәlәm sahiplәri jettişmişdi. Onlaryn hәr ikitisi Rusiya vә dүnjä migjasыnda dөvru mәtbuatyn wәziijәti, mөvgei, wәziifәlәri haggynada ajdyn tәsвivүre malik idilәr.

(«Экинчи» gәzetenin dil-üslub e'tibariлә sәlisliji, xәllgliji, jүksәk dәrәchәdә savadly olmasыnda da Aхundovun tevesiјälәri fajdасыз keçmәmishdir.)

Һәlә «Экинчи»nin chyxarylmassy ərәfәsiniidә M. F. Aхundov jazyrdy: «Сизин gәzetenizin esas mәziј-jәtlәrinidәn biри ifadәnin kөzәlliji, ibarәlәrin zәrifliji vә ajdynlygы, orfografiyanы dүzkүnlүjү olmalыdyr. Чүnki сизин gәzeteniz bашта mәsәlәrlәrә janashy, Azәrbaijan jazyсыны dүzkүn olmajan ifadәlәrдәn tәmizlәmәj чalышmalы, bu dillә jazan бүтүn adamlar uchun нумунә olmalыdyr».¹

¹ M. F. Aхundov. Эsәrlәri, Bakı, 1962, 3-чү cild, cəh. 387.

Һәлә гәзетин нәшринә һазырлыг дөврүндә чап олунмуш е'лан вә башга материалларда бә'зи сәһвләрә ѡол верилмишди. Бу баһымдан М. Ф. Ахундовун вахтында хәбәрдарлығы фајдалы олмушдур. «Экинчи» Азәрбајҹан дилинин сафлығы вә зәнкүнләшмәси јолунда бөјүк бир надисе олмушдур.

М. Ф. Ахундовун Һ. Зәрдабијә јаздығы 21 апрел 1875-чи ил тарихли мәктубунда дејилир: «Сизин 5 апрел тарихли мәктубунуз алдым. Қөндәрдијиниз е'ланлардан Шејхүл-ислама вә мүфтијә һәрәсинә 25 нүсхә вердим. Онларын һәр икисинден Сизин мәнә јаздығыныз мәктубда ифадә етдијиниз хәнишиниз јеринә јетирмәји рича етдим. Бунун нәтижәсенин онлар өзләри Сизэ ја-зачаглар. Мәнә қөндәрилән е'ланлара кәлинчә, онлардан он дәнәсими мәним хәнишимә эсасән, бурадакы Иран консулу чәнаблары гәбул етдиләр. Беләликлә, Сиз он нәфәр абуңәчинин пулуну орадан алачагсыныз. Галан 15 е'лана кәлинчә, онлар һәләлк мәндәдир. Мән нәзәрдә тутмушам ки, савадлы танышларыма тәсадүф етдиңде бу е'ланлардан онлара тәгдим едәрәк, Сизин гәзетинизә абуңәчи олмаларын хәниш едим».¹

(М. Ф. Ахундов «Экинчи»ни сона гәдәр мудафиә вә тәблиг етди.)

Профессор Әзиз Шәриф «Гафгаз» гәзети сәһифәләриндә «Экинчи» гәзетин һәср олунмуш ики мәгаләнини М. Ф. Ахундова иңдә олдугуну инандырычы дәлилләрлә е'лан етмишди.²

«Гафгаз салнамәси. Тифлис, 21 феврал» сәрлөвіәли мәгаләдә М. Ф. Ахундов «Экинчи»ниң чыхмасыны хәбәр верир. Мұсәлман Шәргиндә, хүсусилә Иранда мәтбәе вә

мәтбуат ишинин чәтилијиндән, Һ. Зәрдабинин мәтбәе вә башга шрифти әлдә етмәк үчүн Истамбула сәфәриндән вә башга мәсәләләрдән данышылыр. Икинчи мәгалә—хроникада «Экинчи» гәзетинин илк нөмрәси, үчүнчү мәгаләдә исә гәзетин тәхминән иллик нәшринин хұласаси верилмишdir.

М. Ф. Ахундовун имзасыз чыхмыш бу мәгаләләри Һ. Зәрдабијә вә онун «Экинчи» гәзетинә дәрін рәгбәт һисси илә јазылмышыр.

«Экинчи» гәзетинин 1873-чу илдә чыхачагы һаггында бир сырға башга рус мәтбуат органлары да мә'лumat верири. «Правительственный вестник» гәзети «Экинчи»нин 1873-чу илин сентябрьындан нәшрә башлајаачағыны јазмышыды. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, «Правительственный вестник» гәзети һәлә 1872-чи ил 29 нојабр (11 декабр) тарихли 283-чу нөмрәсindә дә «Экинчи»ниң нәшринә һазырлыгыла әлагәдар хәбәр дәрч етмишди. Мә'лумдур ки, 1875-чи илдә «Экинчи»ниң нәшри «Гафгаз», еләчә дә «Правительственный вестник»дә хүсуси мәгаләләрлә гејд олумушдур.

Һ. Зәрдабинин гәзет иәши фикринә дүшмәси вә бу саһәдә һазырлыг ишләринә башламасы һаггында илк мә'лumatta биз «Гафгаз» гәзетинде дә раст кәлирик. Һәмин мә'лumatda, ejni заманда Һәсәнбәј Зәрдаби вә арвады Һәнифә ханымын маарифпәрвәрликләриндән, онларын хејријjә ишләриндән дә данышылмышдыр.

Бундан тәхминә ики ил сонара «Гафгаз» гәзети Һ. Зәрдабинин сә'jlәrinini даһа чох ишыгландырыр. Гәзет онун хејријjә фәалијjәтинин кениш мигјас алдырыны, «Экинчи»ниң нәшринә билаваситә һазырлығыны, һурупат кәтирмәк үчүн Истамбула сәфәр етдијини билдирir. Соңунчы мә'лumatda «Экинчи»ниң нәшри мәсәлә-

1 М. Ф. Ахундов. Эсәрләри Бакы, 1962, 3-чу чилд сәб. 387.

2 Азиз Шариф. Мирза Фатали Ахундов и Гасан-бек Зардаби, «Литературный Азербайджан», 1970, № 8, стр. 135—143.

ләрниңдән, онун шө'бәләриндән бир гәдәр этрафлы да-
нышылмышды.

«Гафгаз» гәзети «Экинчи»нин нәшрини алғышламаг-
ла онун мүсәлман аләминдә бөյүк әһәмијәттини дә көс-
тәрирди. Бир гәдәр сонра гәзетдә дәрч олунмуш хрони-
када «Экинчи»нин илк мұвәффәгійәтләри олдугча јүк-
сәк иjmәтләндирilmишdir.

Кетдикчә «Экинчи» нағында конкрет мөвзуларда
мәгаләләр жазылышты. Б. Примов («Гафгаз» гәзетинин
Чаваншир мұхбири) жазырды ки, «Экинчи» халг арасын-
да иүфуз газаны вә онун тәрәли сурдују идејалар кет-
дикчә соҳ жајылыр.

Башга бир хәбәрдә «Экинчи» гәзетинин Русијанын
кениш әразисинде Сибирдә, Түркүстан вә Крымда шөһ-
рәт тапмасына даир мә'лumat верилирди.

{ «Экинчи»нин нәшри, онун мәгсәд вә вәзиғеләрни нағында
кениш әразисинде Сибирдә, Түркүстан вә Крымда шөһ-
рәт тапмасына даир мә'лumat верилирди.
} «Экинчи»нин нәшри, онун мәгсәд вә вәзиғеләрни нағында
кениш әразисинде Сибирдә, Түркүстан вә Крымда шөһ-
рәт тапмасына даир мә'лumat верилирди.
{ «Экинчи»нин нәшри, онун мәгсәд вә вәзиғеләрни нағында
кениш әразисинде Сибирдә, Түркүстан вә Крымда шөһ-
рәт тапмасына даир мә'лumat верилирди.
} «Экинчи»нин нәшри, онун мәгсәд вә вәзиғеләрни нағында
кениш әразисинде Сибирдә, Түркүстан вә Крымда шөһ-
рәт тапмасына даир мә'лumat верилирди.

«Экинчи»ни чыхармағын чәтилијини әvvәлләдән кө-
рән Һ. Зәрдаби е'тираф едир: «Бәс гәзети нечә чыхар-
дым? Пул юх, үапчы юлдаш юх, үапхана юх, һуруфат
юх, әмәл юх, бир, икى јүздән артыг охујан да олмаја-
чаг. Дөвләт тәрәфиндән изин алмаг да ки, бөйүк бәла-
дыр»³.

Нәгигәтән «Экинчи»нин нәшринә йычә алма просеси-

¹ Бах: Һәсәнбәј Зәрдаби. Сечилминиң әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1960, сәh. 226—253.

² Азәрбајҹан мәтбуатынын 50 иллиji, «Экинчи» 1875—1925. Бакы, «Коммунист» гәзетинин нәшријаты, 1926, 48 сәh.

³ Һ. Зәрдаби. Сечилминиң әсәрләри, Бакы Азәрнәшр, 1960. сәh. 229.

нин нә гәдәр чәтин олдуғу, сензура манеэләри архив сө-
нәдләриндә айдын ифадә едилмишdir. Гафгаз сензура
комитәси гәзетдә «Баш мәгалә»нин нәдән ибәрәт олача-
ты һагында Һ. Зәрдабидән изаһат истәмишdi. Һ. Зәр-
даби «Баш мәгалә»дә јерли еһтијај вә тәләбләри» нечә
ифадә едәчәjи һагында 1 нојабр 1873-чу ил тарихда
Гафгаз сензура комитәсине өз фикрини јазмышды.

«Экинчи» гәзетинин шө'бәләри вә мәэмүнү һагында

Сон 20—30 илдә «Экинчи» гәзетинин гурулушу вә
онун әнатә етдији мәсәләләр даһа кениш тәдпиг олунур¹.

С. М. Жәһјазәдә «Экинчи» гәзетинин гурулушу мәсә-
ләсн²ндән бәһс едәркән онун әvvәлини шө'бәләринин
ваһиј, дәрдүнчү шө'бәснини беш јарым шө'бәдән ибәрәт
олдуғуну ашагыдақы шәкилдә көстәрир:

«Экинчи» гәзетиндә дәрд шө'бә өлмушдур, «Дахилиј-
јә» адланан биринчи шө'бәдә—тичарәтә, тичарәт сија-
сәтинә, дәмир ѡоллара, торпағын бечәрилмәснә, мәһсул-
дарлығын артырылмасына вә и. а. мәсәләләрә даир мә-
галә вә матерналлар дәрч едилirdи.

«Экин вә зираэт хәбәрләри» адланан икинчи шө'бә-
дә—кәнд тәсәррүфатынын (торпағын) вә һејвандарлы-
гын мұхтәлиф мәсәләринә даир, о ҹүмләдән торпағын
мәдәни үсулларла бечәрилмәси һагында жазылышты.

¹ Жәһјазәдә. С. М. «Экинчи» гәзетинин гурулушу мәсәләсн²нә даир. Азәрб. ССР ЕА «Мә'рүзәләри», 1950, ч. VI, № 7, сәh. 315—319; Мәммәдов В. «Экинчи» вә М. Ф. Ахундов. АДУ-нин Елми Әсәрләри, (ичтиман елмләр серијасы), 1962, № 4, сәh. 63—68; Мәммәдов В. Гадын азаддигы идејалары тәрәинүмчүсү. «Азәрбајҹан гадыны», 1964, № 1, сәh. 21; Һүсейнов С. Һ. Зәрдаби көркемли мүһәррир вә публиист кими. Азәрб. ССР ЕА «Хәбәрләри» (ичтиман елмләр серијасы), 1959, № 4, сәh. 71—79 вә с.

«Елми хәбәрләр» адланан үчүнчү шө'бә елми-тәбии мөвзулара һәср едилмишиди.

«Тазэ хәбәрләр» адланан дөрдүнчү шө'бә беш јарым-шө'бәдән ибарәт иди. Бунларын биринчисинде—хырда ти-чарәт мәсәләләри, о чүмләдән Азәрбајчанда вә чар Русијасынын башга вилајәтләrinde малларын гијмәти наггында, икинчисинде —Русијанын вә башга дөвләтләrin сијасоти наггында, үчүнчүсүндә —чар һекумәти-нин фәрманлары наггында, дөрдүнчүсүндә —чар Русијасы мәһкәмәләринин (әсасен Гафгаздакыларынын) аյ-ри-ајры гәрарлары наггында, бешинчисинде исә айры-ајры хәстәликләр, јангынлар вә һадисәләр наггында мә-лumatlar верилирди.

Һәсәнбәј Зәрдаби «Экинчи» гәzetinin «Тазэ хәбәрләр» шө'бәсинин сон јарым шө'бәсindә дәрч етдији мә-галә вә мә'lumatlarla сәhijjә маарифини тәблиг едир-дисе, гәzetin биринчи, икинчи, үчүнчү шө'бәләrinde вә сон шө'бәсинин биринчи, икинчи, үчүнчү вә дөрдүнчү јарымшө'бәләrinde дәрч етдији мәгалә, мә'lumat вә изаһлы гәjdләrlә гәzetinin Азәrbaјchanda елм вә ма-рифин jaјylmasыna көmәk етмишdir. Беләliklә онун вәтәnә, xалга xидmәti олдугча бөjүkdүr».¹

Ф. е. д. Садыг Һүсејнов өз библиографик тәдгигатыни-да Һәсәнбәј Зәрдабинин журналистик фәалијјетини, «Экинчи» гәzetinin мүндәрәчәсini ишыгандырмaga чalышмышдыры.² Мүәллиfin мөвзу e'tibarilә «Экинчи» материалaryны изаһ етмәsi шубhәsiz тәгdirәlaјigdir.

¹ Јәhјazadә C. M. «Экинчи» гәzetinin gуruлушу mәsәlәsinе да-ир, Azәrb. CCP EA «Mә'rүzәlәri», 1950, чилд VI, № 7, сәh. 319.

² C. Һүсејнов. «Экинчи» гәzetinin изаһлы библиографиясы. Bakы, 1963, 94 сәh.; C. Һүсејнов. H. Zәrдabи kөrkәmlи мүhэрriр вә Bakы, 1963, 94 сәh.; C. Һүсејнов. H. Zәrдabи kөrkәmlи мүhэрriр вә публицист кими, Azәrb. CCP EA Xәbәrlәri (ичтима елмлор серијасы), 1959, № 4, сәh. 71—79.

С. Һүсејнов «Экинчи» гәzetinin изаһлы библиогра-фијасыны илләrin хроноложи ардычыллығына көrә (1875, 1876, 1877-чи илләр) тәртиб едib системләшdir-мәjэ чalышмышдыр. О, һәр бир илин дахилindәki ма-териаллары исә әлифба сырасы ilә vermәk prinциpiнн эsас kötürmüşdүr. Mүәллиf гәzetdә gejd olunmajan мәgalә, хәbәr vә bашga jazyлары исә ajrylygda хrono-ложи ardychyllygla vermiшdir¹.

Вәли Мәммәдовun «Экинчи» гәzetinin көstәricisى» қитабчасында гәzetin шө'бәlәrinә istinad olunur, онун мүндәrәchесi наггында конкрет тәsәvvүr jaрадыr вә гыса шәkiлдә «Экинчи» materialaryны изаһ еdir. Һә-мин көstәricidә «Экинчи»nin gуruлушunu tәdgit etmәk баҳымындан bir сыра jени vә maрагly эlamätler өzү-ну kөstәriр². Daňa sonra tәrtibatчы «Elavәlәr» bol-мәsinde «Экинчи»ni әlavә нүсхәләri наггында³, daňa dogrusu bu нүsхәlәrin мүндәrәchесi наггында библио-график мә'lumat verir ki, bu da гәzet наггында tәsәv-вүrumyзу daňa da кенишләndirir вә tamamlaýr.

«Экинчи» гәzeti һәlәlik kөrүндүjу кими, библиогра-фik чәhәtдәn кениш tәsвиr olunmuş jekanә Azәrbaјchап dөвri мәtbuat органыдыр.

«Экинчи» гәzetinin ilk nөmrәsinin сәrlөvһәsi ал-тында jazyлмыshдыr: «Bu гәzet chap olunur Gaфgaz вila-jәtinin Badкуbә шәhәrinde. Һәr kәs e'lammamәlәr вә mәktubat kөndәrmәk xahiш etse гәzeti chap еtdirenin adyna kөndәrsin. Вә гәzeti almag xahiш edәn kәslәr гәzeten juxaryda zikr olan gijmәtinii lazымдыr гәzet-ни basдыranын adyna kөndәrliker ve oz алларыны вә

M. F. A. v. o. adina
Azәrbaјchап Dövület

¹ Kөstәriләi эsэр, сәh. 92.
² В. Мәммәдов. «Экинчи» гәzetinin kөstәriләi Bakы, 1963, сәh. 7—28.
³ Jenә oрада.

сакин олдуғу јерлөрінің жазыб мә’лум етсіншіләр. Бу гәзетті чап елдәндір Бакы қимназијасының мүəллими Һәсән Мәлікзәдә Зәрдаби».

«Әкинчи» гәзетинин бириңчи пәнрәсипидәki сөрлөвхә жаңы жазылары:

Сол жаңада:

«Фи рәчәб әлмөрчұб 1292. Фи 22 июл Рузијә сәнә 1875. Гәзеттің гијмәти: Бир сәнәлиji 3 манат; алты ајлығы 1 манат 50 гәпик. Пошт хәрчи гәзет басдыран иләдір.

Һәр кәс өз ишләри баressинде бу гәзетдә е'ламиамәләр басдыра биләр. Белә е'ламиамәләр басдыран кәсләрә лазымдыр ки, е'ламиамәниң һәр кәлмәсінің икى гәпик версияләр.

Сол жаңада:

«Һәр кәс бу гәзетдә гисем әһвалат баressинде мәктублар басдыра биләр. Вә әкәр бу шәхс бу күнә мәктубыты һәмишә қөндәрмәjә хәниш етсө ол кәс үчүн гәзет мүфтә қөндәрилир. Әкәр бу мәктубларын мәзмуну гәзеттің әвләминчи нөмрәсінин дахилиjәсінде алынаң әһвалаттардан сұваj әһвалат ола жа бу мәктублarda дәвләт алијә вә тәjри дәвләтләрә жа мәзһәбә жа бир асима¹ адланан шәхсә дәjәn сөзләр ола ол вәгтдә гәзеттің мүнишиенде піхтиjар вар о мәктубу чап етмәсін жа о налаjиг сөзләрі қәнар соңра чап етсіm².

«Әкинчи» гәзетті бөjүk тәwазəkarлыгla гәзеттің нәшринде вә техники тәртибиндә олан гүсурлары о дөврдә полиграфија ишниниң зәнфлиji, бу саhедә мадди базанын, кадрларын олмамасы илә изаh едәrәk жазырды: «...бизим мәхсуси чапханамыз жохдур. Гәзеттің губернски правлениjанын чапханасында басылыр. Элбеттә, өзкөләр бил-

¹ Асим араббо-намуслу, немәтли, һәjали.

² Һәмми геjләр «Әкинчи» гәзетинин 22 июла 1875-чи илде шынып бириңчи нөмрәсіндеги көтүрүлмүшдүр.

зим ишә өзүмүз кими чап жандырмајыр... Пәс бизэ диггәт едәпләр, бу гәзеттің жәсрини көрәндә құлмәjин, құлмәк жери деjил. Сиз аглаjын ки, бизим мүсəлманларын бирчә гәзети дә басдырмага адамы жохдур».

Н. Зәрдаби тәssсүf һисси илә жазырды: «Әкинчи» гәзетті бина олунапачан бизим һеч бир гәзеттімиз жа журнальмыз олмајыб».

Гәзет нәшр етмәк, көрүндүjү кими, заман үчүн мисли-бәрабәр олмаја, тәсөввүрә сығмаз мүشكil бир иш иди. Мәhз бу сәбәбдән дә дөврүн маарифпәрвәр зијалылары, о чүмләдән Сеjид Әзим, Мәмнүн Әлгәдари вә б. Н. Зәрдабинин чар һөкүмәттіндән гәзет чыхармаг үчүн ичазә алмасыны фөвгөладә бир һадисе кими гијмәтләндиришиләр.

Һәсәнбәj Зәрдаби «Дахилиjje»ләрдән бириндә жазырды: «Һәр бир вилаjеттің гәзеттәсі қәrәk ол вилаjеттің айналаси олсун». «Әкинчи» өз нәшри боjунча һәгигәт чарчысы олмага чалышмышдыр. Гәзеттің этафында бирләшән Н. Зәрдаби, С. Э. Ширвани, М. Ф. Ахундов, Э. Корани, Н. Вәзиров вә башга мүәллифләр дөврүн габагчыл мәарифпәрвәр зијалылары олмагла бәрабәр, «Әкинчи»нин тәrәggipәrвәr идеалокијасыны да мүәjijәnlәшdiрдиләр.

Азәрбајҹан дөври мәтбуатына тәzjig көстәрәп жалныз чар сензурасы деjилди. Ону охумаг истәмәjәп, һәр адымбашы гәзетті тәkriif едәn «сензорларын» сајы һесабы жох иди. Н. Зәрдаби қәdәr һисси илә билдиририди ки, онун һөмвәтәндәшлары, иртича вә гаранлыг әсирлөри гәзетті халг һөjатына иәинки жаҳын бурахмырдылар, һөтта ону тезликлә арадан көтүрмәjә чалышырдылар.

Мөвчуд һөjатда фанатизмә вә мөvһумата, кериллик вә гартымыш адәt-әn'нәlәrә гаршы мүбәризәдә тәrәggipәrвәr мәтбуатын ролу һаггында Н. Зәрдаби бөjүk сәтирасла жазырды: «Гәзетә дәрвиш кими нағыл деjә бил-

мэз. Онун борчудур ишлэрин яхши вэ јаманлыгыны ажинэ кими хэлгэ көстэрсн, та хэлг өзү иниг бэдийндэн хэбэрдэр олуб, онун элачынын далынча олсун».

«Экинчи» мэтбуата мүнаасибэтиндэ чар сензурасынын мүртэчэ сијасетинэ тамамилэ зидд һэрэкт едирди. Иранын габагчыл фикирли мүнчирлэри Түргијэдэ «Эхтэр» (Улдуз) газетини ишр едib маарифчи, демократик, сёни заманда исланаhtчылыг фикирлэрийн яжырдылар. Чар сензурасы һэмин гэзетийн идеясына көрэ яжылмына мане олдугу налда, «Экинчи» гэзети «Эхтэр»и яжмаг мэгсөдилэ язырды: «Экэрчи Истамбул шэhериндэ мусолманлар үчүн чох гэзетэ чап олуунур, амма онлар османлы дилиндэ олдугуна, бизим үчүн елэ лэzzэт еjlээмэз. Лакин «Эхтэр» гэзетэси фарс дилиндэ чап олуундугуна вэ фарс дили бизим вилајётлэрдэ чох ишлэндижнэ, үмидвар ки, ону бизим тэрэфэ котирдэн чох ола».

Тэдгигатчы С. П. Агајан «Азэрбајчанда кэндли исланаhtаты» эсэриндэ «Экинчи» гэзетинин ишр башламасыны Тифлисдэ ermэн дилиндэ ишр едилэн «Мишак» вэ «Портс» гэзетлэрийн дэ рэгбэтлэ гаршиладыгларына данр фактлар кэтирир.

(«Экинчи» бејнэлмилэл мээмун вэ мүндэрэчэли мэгалэлэрийн көрэ кениш бир нүffуз газанмышды. «Гаг-газ» гэзети хэбэр веририд ки, артыг «Экинчи» Лондон вэ Нju-Йорк кими шэhерлэрдэ дэ танынмышды.)

Бунуila бэрэбэр, «Экинчи» чох ағыр шэрантдэ вэ һэр чүр чётнилликлэрэ дэзэрэк чыхырды. Џ. Зэрдаби шэхсийжэтиндэн асылы олмајараг «Экинчи» гэзетиний ишринэ көмк көстэрэнлэри алгышлајыр, онун элеjнларларыны ис амансызчасына тэнгидэ тутурду. Бунуila белэ гэзетин иллик несабына һэр едилэн «Дахижийжэ»дэ абуnечилэри азалма сэбэблэрини халгын ич-

рисиндэ, онун зэрэринэ чалышан маариф дүшмэнлэрийн муртэчэ фэалиjjэтиндэ көрүрдү.

Гэзет, дедијимиз кими, ағыр тэзжиг вэ мадди чётниллил шэрантиндэ ишр едилрди. Чар сензурасы вэ һэр иөв гаракуручуларын зиддинэ олараг «Экинчи»нин редактору белэ бир органын ишрини бөյүк вэтэнпэрвэрлий һисои илэ гијмэтлэндирирди: «Экинчи» гэзети бина олунанаачан бизим һеч бир гэзетимиз ја журналымыз олмајыб». О, язырды ки, журналла гэзет арасында эсас фэрг ондан ибарэтдир ки, гэзет даха тез-тез чыхыб, јени хэбэрлэри халга чатдырыр. Јерли варлы тэбэгэлэрийн гэзетэ өhемийжэт вермэмэлэри вэ ону халгын көзүндэн салмаага чалышмалары «Экинчи»нин мүнэввэрлэриндэ дэрин гэзэб догуурду. Буна կөрэ дэ һ. Зэрдаби габагчыл зијаллары мүтэрэгги фикирлэр jaan мэтбуаты мудафиэ стмэк үчүн мүбаризэjэ чагырырды. Буна һ. Зэрдаби «Экинчи»дэ дэрч олуунан «Ики шэхс» арасында кедэн бир сөhбэтдэ чох яхши экс етдирир. һэmin язынын бир ёринде охуурууг:

«Суал: Эми, ешитмисэнми, Бадкубэдэ бир илдир фланкэс «Экинчи» исмийндэ бир гэзет чыхардыр, тээз хэбэрлэр языр, никмэт илэ һэр бир шеji ашкар едир?

Чаваб: Фланкэс Ширван вилајётини Зэрдаб гэржийн сакини филанкэсни оглу, филанкэсн ишвэсэн дејилми? Мэн елэ билирдим о гэзети Иван ja Карапет чыхардыр. Пэс ону филанкэс чыхардыр имиш. Мэн онун атабабасыны таныжырам, гој кетсин, ев бузувандан өкүз олмаз...»

һэmin языда юнилийн рэмзи олан «Чаван»ын башга суалларына, о чумлэдэн гэзетин ана дилини өjрэнмэктэ ролу, халгын тэрэггисинэ хидмэти һагда суалына да көhнэлийн рэмзи олан «гоча» мэнfi чаваб верир. Лан-

кин көнч һәмни чәнилни дедикләри илә разылашмыр, «Экинчи»ни, онун мүһәрриләрини мудафиә едир.

Һ. Зәрдаби мәгаләләринин бириндә «Экинчи»нин бағланмаг тәһлүкәсіндән данышараг јазыр: «Еј мүсәлманлар, вахт кечмәмиш фикринизи бирләшмәјә верин ки, дағыныг милләт чох тез пуч олур». «...Еј милләт тәэс, сүбү чәкән гардашлар, экәр гәзетәниң хејрини баша дүшүб онун баги олмағыны истәјирсиз, инди вахтдыр, дәмир гызымышкән ону дөјмәк кәрәк; јохса соңра ону гыздырмаг душвар олар».

Һ. Зәрдаби өлкәдә дөври мәтбуат нәшринин тәк-тәк адамларын дејил, үмумхалг иши олдуғуну дәфәләрлә билдиришишdir. Гәзет нәшринин чәтиңликләри, она көстәрилән рәсми вә гејри-рәсми тәэзингләр бәдии әдәбијатта кечимиш, даһа дөгрүсу бәдии үмүмиләшдирмә учүн имкан вермишdir. Һ. Зәрдабинин «Экинчи» гәзетини нәшр етмәклә әлагәдар чәкдири зәһмәт, гәзетдә көһнәлијин, динн-феодал зәһнијјетинин тәңгиди, јени типли маариф вә мәдәнијјетин яјылмасындақы ролу һаггында С. Э. Ширванинин «Экинчи»дәки ше'ри чох сәчијјевидир:

Өссәлам, ej әһалији-зишан,
Еj оланлар бола охуна ишаш.
Нә бәлә? Җәһілү дәрдү надаңлыг,
Еj тутап чам'ини пәришанлыг.
Нечә мүддәтди ким, һәсәнбаји-зар,
Нұспи-тәбдир илә ол фәхри-кибар.
Өз гәдими лисанымызда һамаң.
Гәзетә чапиши едиң үшінан...
Бәс «Экинчи» чәлалымызды бизим,
Баиси-ибтәһалымызды бизим... вә с.¹

Һ. Зәрдаби вә онун тәрәффдарлары «Экинчи» гәзетини сензурадан вә бүтүн гаракүруйчу гүввәләрдән горујар-

¹ «Экинчи», 1877, № 13 (һәмни ше'р шаири әсәрләrinе «Экинчи» гәзетинә жардым үчүн» ады илә дахил едилмишdir.)

кән биринчи нөвбәдә кениш күтләләрә, габагчыл зијалылара архаланырылар. Гәзетдә «Нарајчы гардаш» имzasы илә чыхмыш мәктубда охујуруг: «Еј гардашлар, «Экинчи» гәзетинин фәрјадыны ешидиб елм тәһисил етмәк далынча олун, нечә ки, бир чырагын јагы гуртаратанда онун ишыбы қәсилендән ирәли ондан бир шәфәг чыхар вә бу заман онун үстүнә тәэз јағ төкүлмәсә билмәррә сөнүб тамам олур. Һабелә, «Экинчи» гәзети сизин үчүн бу ахырда чыхап шәфәгдир. Нарај гардашлар! Јағ, јағ, jaғ! Joxsa, «Экинчи» сөнүб бизи зүлмәтә гәргедәр ки, бу зүлмәтдән бизим үчүн хилас олмаг јохдур».

(«Экинчи» гәзети Азәрбајчанда капиталист мұнасибәтләринин инкишафына, о чүмләдән фабрик- завод истеңсалына, нефт чыхарылмасы вә е'малына, дәмир ѡолу чәкилишинә, кәнд тәсәррүфаты вә сәнаједә техниканы тәтбигинә бөйүк әһәмијјэт вермишdir.)

1872-чи ил 17 феврал тарихли ғанунла нефт сәнајесіндә ичарәдарлыг системи ләғв едилмишdi. Бу исә өз нөвбәсиндә Азәрбајчанда нефт һасилатынын инкишафында бөйүк рол ојнамагла бәрабәр, үчүз ишчи, гүввәсіндән истифадә етмәјә кениш имкан җаратды вә нефт сәнајесинә ири капиталын ахыны үчүн ѡол ачды¹.

Бакыда нефт сәнајесинин тарихи илә мәшгүл олмуш мұтәхессисләр кечән әсрин 70-чи илләrinдә Бакыда чәми 173 десјатин саһәдә 18 ичарәдарын нефт чыхардығыны көстәриләр (15-и Балаханыда, 2-си Бибиңејбәгде вә 1-и Сураханыда).

(«Экинчи» гәзетинин нәшри дөврүндә артыг нефт истеңсалы интенсив сурәтдә чохалырды. Экәр, тәкчә Балаханы саһәсиндә 1870-чи илдә 1482 мин пуд нефт чы-

¹ Бәјдәмирова Б. «Экинчи» гәзети Азәрбајчанда нефт сәнајесиниң инкишафы һаггында, Азәр. ССР ЕА Хәбәрләри, штисадијјат серијасы, 1967, № 2, сәh. 76.

харылмышдыса, 1875-чи илдэ һәмин саһәдә нефт истенсалиы 5353 мин пуда чатмышды. }

«Экинчи» газети бу артымы ичарәдарлыг системинин ләгви илә әлагәләндирдириди: «Нечә ил бундан өгдәм Бадкубәниң нефти Мирзәевин ичарәсіндә иди. Еjlә ки, бу ичарә бәрһәм олду, нефт тујуларыны бир нечә һиссө сиди тәк-тәк ичарәjә вериб, һәр бир хәниш едәнә ихтијар верибләр ки, тәзәдән гүјү газысын».

Гәзет өз охучуларына даһа сопра изаһ едири ки, тујуларын сајы чохалдыгча вә нефт һасилаты артдыгча нефтин сатыш гијмәти ашагы дүшүр. Умумијjэтлә, «Экинчи» гәзети нефтин дахили вә харичи базарда гијмәтинин дәжишмәси просесини ардычыл ишыгандырымыш вә бунун ичтиман сәбәбләрни изаһ етмишdir.

Бакыда нефтлә зәнкүн жатагларын чох олмасы ишчи гүвәснин учузлугуна вә онларын һәр тәрәфдән Бакыја ахышыбы кәлмәснине сәбәб олурdu. «Экинчи» гәзети өзүнәмәхсүс бир диллә, һәм дә аjdын һисс олунан истензә илә jазырды: «Мусәлман тајфасы гејри тајфалар арасында нефтли гарғаја дөнүб, һәр атыны минән бу тәрәфә чапыб...»

Кечән эсрин 70-чи илләрindә Америка инһисары даирәләринин Бакыдан газанч әлдә етмәк үчүн көстәрдикләри чәнфәшанлыга хүсуси диггәт ятирән «Экинчи» гәзети тәзә бир хәбәринде jазырды: «Америкадан Бадкубәjә 1—2 адам кәлиб, дејирләр ки, онлар орада олан нефт заводларынын саһибләрindәндирләр вә бурая кәлмәкдән мурад будур ки, өзләринә jер алыб гүјү газдырыб чөвһәр чәкдирсилләр. Бу барәдә бизим нефтчиләrin арасында чох данышыг вар. Эзан чүмлә нәгл едиirlәр ки, кечән ил бизим нефт чөвһәри Америка заводларына зәрәр еjlәдијинә онлар кәлибләр ки, jер алыб чөвһәр чәкиб, ону зәрәринә сатыб бизим заводчулары сынды-

рыб сонра онларын заводларыны вә јерләрини учуз алсынлар».

Тәдгигат әсәrlәrinde көстәрилди кими демократик «Экинчи» гәзетинин Азәрбајҹанда малдарлыг тәsэррүфатынын сәмәрәләшдирилмәсini тәблиг етмәси чох мүһүм бир һадисә иди. Гәзетдә о дөврдә Азәrbaјҹанда малдарлыгын вәзиijәtтى дүзкүп ишыгандырылмышдыр. һәmin дөврдә малдарлыг саһиоонидә слми фикир јүрүдәn яекәn алим Ы. Зәрдаби олдугу кими онун нәшр етдириди «Экинчи» гәзети дә бу ишдә яекәn иди.

Нәјвандарлыгы даир мұлаһиззәләрни экsәrijjeti неjvапларын чинсии жахшылашдырмаг үчүн догру, дүзкүп јол көстәрмәси илә бағлыйдыр. «Экинчи» Азәrbaјҹанда нәјвандарлыгын нөв е'тибаријә жахшылашдырылmasыны «үмүmijjётлә» деjil, конкрет тәклифләрлө hoјата ке-чиirmәk сә'ji көстәриди. Гәзет бу мүһүм мәсәләни го-јунчулуг, малдарлыг, атчылыг саһiләrinde һәлл етмәjә чалышмыш, бу саһәdә арасы кәснлмәz сә'jlәr көстәрмишdir. «...Меринос гојунлардан кәтиrb бизим гојупа га-рышдыраг ки, онлардан тәrәjәni гојунун һәм јуну назик, һәм эти жахшы олсун». «...Нәр бир гисм мал сахлајан кәрәk онун ә'lаланышларыдан көтүрүб өз малыны жахшылашдырысын вә ja өз малыны жахшыларыны се-чәmә jolu илә онлары жахшылашдырысын».

«Экинчи» јерли мәдәни битки нөвләрини жахшылашдырмаг, чинси вә гејри-чини ѡлла битки һибридләri ятишdiрмәk мәсәләsinи музакирә mejданына атмышдыр. Гәзет Азәrbaјҹan бағбанларына фајдалы мәслеhәtләr верәrәk jазырды: «Килас агачыны елә ятишdiрмәk олар ки, онун меjвәsinin туму олмасы...»

Вә ja: «Чүрбәчүр үзүм агачларыны, ja.govun-гарпзылары, ja тәnбәkиләri бир-бирилә гарышдырмаг олар...» Бу типли онларча тәклифләr Азәrbaјҹанда материалист

тәбнәтшүнаслығы жарадычы јолла инкишаф етдирмәјे јол ачырды.

Азәрбајҹан иттигадијјатынын мұһым проблемләрини ишыгланырмаг, актуал мәсәләләр ирәли сүрмәк бахымындан «Экинчи» гәзетинин тәдгиги вачиб вәзиғеләрдәндир вә бу бахымдан, шубәсиз, Б. Бәждәмированың тәдгигаты хүсуси тәгірә лајигдир.

Маарифчиләrin даима ирәли сүрдүкләри мұһым бир проблем, маариф васитәси илә әгли инкишаф проблеми «Экинчи» гәзетинин диггәт мәркәзинде олмушудур: «Хуласа, инсан егли артыг олмаг сәбәбинә һәр бир һејваната фанг кәлир. Инсан нәнни һејваната, там дүнjaја маликдир, Әгил илә һәр бир шејин сәбәбини тапыбы вә бу төвр илә елмләр бина един, су илә машынлар гајырыб вә с.».

Инсан сағламлығы проблеми Һ. Зәрдабинин бүтүн өмрү бою диггәт мәркәзинде олмуш вә бу мөвзуда чох язмышдыр. Мұасир шәһәрләrin һавасынын, сујунун чиркләнмәси, сәс-күjү вә башга сағламлыға зәрәр вәрән чәһәтләрп о, вахтилә тәнгид едирди: «Кәнд вә кичик шәһәр әһлини өмрү бөйүк шәһәрләрдә санкк оланларын өмрүндән узун олур. Она бинаән ки, кәнд әһли тәмиз һавада вә күнүн ишығында, амма бөйүк шәһәрләрдә издиham кәсүрәт олдугуна онларын әһли натәмиз һавада, ыраг, шам жа гејри јандырылан шејләрин ишығында күзәран едирләр».

М. Ф. Ахундовун «Экинчи» гәзети сәhiфәләрindә дәрч едилмиш язылары бөйүк экс-сәда јаратмышды. О, «Вәкили-намә'лум» имzasы илә чыхмыш мәгаләсindә елм өjrәнмәjин чәтиилиji вә мәктәбләrin олмамасынын бу сәhәde јаратдығы ағыр вәзијјет барәдә Һ. Зәрдабинин фикирләri илә шәрәk олдуғunu билдирирди. (1877, № 2). «Вәкили-намә'луми миllәt» мәгаләsindә исә Зәр-

дабинин мәктәбләр үчүн лајиһә һазырламасынын вачиб-лијини тәсдиg вә тәгdir едирди (1877, № 5). Гәзет, М. Ф. Ахундовун мәгаләләrinи бәjәнән вә онунла полемикаja кирән Мәhәммәd Тағы Әлизадә Ширванинин (1877, № 3), Әскәр Коранинин (1877, № 9) мәгаләләrini мәмнүнijjätлә чап етмишиди.

«Экинчи» көркәмли Азәрбајҹан драматуругу Нәчәffәj Вәзировун илк гәlәm тәчрүбәләrinи вә онун дүнjaкөрүшүнүн формалашмасы просесини өjrәnmәk бахымындан чох мараглышыр. Н. Вәзировун языларынын мөвзу дайрәси чох рәnкаrәnкdiр. О, гәzетин «Экин вә зираэт хәбәрләri» шө'бәsindәki язысында (1875, № 11) Москвадакы Петровски академијасы янында малдарлыг-тәмрүбә ишләrinдәn сөhбәt ачыр. Гәzетин «Елм хәбәрләri» шө'бәsindә Авропада сијаси иттигад елминин инкишафыны (1877, № 6) охучулара билдирир. Н. Вәзировун эксәр мәгаләләri гәzетин «Мәktubat» шө'бәsindә дәрч едилмишиdir. Бу мәгаләlәrdә дәдә-баба адәтләri тәнгид олунур (1876, № 18), көhнә тәдриc үсулуна истеhза едилir (1876, № 21), ше'р, сәnәt мәsәlәlәrinдәn сөhбәt ачылырды (1877, № 10).

1948-чи илдә Рәмзи Јүзбашов тәrәfinidәn Н. Вәзировун «Экинчи» гәzети редакторуна Москвадан яздығы бир мәktub e'lan олунмушудur. 1875-чи илин 28 августуна аид олан бу мәktuba Н. Вәзировун «Ағучу» адлы һекајәsi элавә едилмишиdir. һекајә «Экинчи»dә чап едилмәk мәgsәdiлә kөndәriлә dә Һ. Зәрдаби ону гәzetdә вермәniшиdir. һекајәnin мәzmуну Ағучу Бәdirчаһанын гыш күнү палчыға бата-бата ағу демәk үчүн өлү jे-ri ахтармага кетмәsindәn ibarәtdir. һекајәnin эввәлиндә Шуша шәhәrinde bir bulag башында гыз вә кәlinlәrin су нөvbәsindә дурмалары тәsвир олунур. Мұз-эlliif языр: «Бәdirчаһаны танымагдан өтүр лазым

дејил, онун ата-анасыны танымаг, чүнки Бәдирачан онлардан јүз көрө мәшһүр өврәтдир».

Гәзетин 18 нөмрәсindә 21 мәгәлә дәрч етдириши Әңсәнүл-Гәваид һәјат вә фәалийјети яхшы өјрәнилмәмиши «Әкинчи»нин көркәмли мүәллифләrinдән биридир.

Кәңчәли һачы Мәһәммәсадыг-Әңсәнүл-Гәваид Рәшт шәһәриндә яшајырды. «Әкинчи» редаксијасына орадан мәгәлә вә мәктублар көндәриди.

Әңсәнүл-Гәваидин язылары гәзетин «Мәктубат» шәбәсиндә дәрч олуныштур. Бу шә'бәдә Әңсәнүл-Гәваид әсасән «Әкинчи»дә кенини мүбәнисә објектинә чеврилмиш дүнҗеви вә руһани елмләр барәсиндә фикирләрлә чыхыш едирди. Гәзетин 1875-чи ил тарихли 11-чи нөмрәсindә о, һөjdәринин бир нөмрә әvvәl «Елми-әбдан» (дүнҗеви елмләр) вә «Елми-әдjan (дини схоластик елмләр) барәsinдәki мәгаләсine чаваб вермишdir. «Әкинчи»nин һәmin илдә чыхмыш 12-чи нөмрәsindә, 1876-чы илдә чыхмыш биричини намрәsindә дә о, дүнҗеви елмләrin фаждасы нағтында дәjәrlи мұлаһизәләrinni сөjләмишdir.

Әңсәнүл-Гәваидин «Әкинчи»dәki кейиш фәалийјети әсасән 1876-чы илә тәсадүf едip. Һәmin илдә о гәзетdә әгл нағтында (№ 1, 2), елм вә тәрbiјә нағтында (№3), милләтләr арасында достлуг вә гардашлыг нағтында (№4), әгл, поэзија вә «елми әбдан» нағтында (№5), әкинчилијин инкишафы нағтында (№6), Азәрбајчанда машинылы сәнаje яратмаг вә әл әмәjini јүнкүлләшdirmәk нағтында (№7) вә бир сыра башга язылары дәрч олуныштур. Бундан башга демәк лазымдыр ки, хүсусилә «Әкинчи»nин наşrini Сеjid Эзимдәn сонra шे'rlә гаршылајan, мәшһүр «Асари-Дагыстан» әserинин мүәллиfi, шаир вә тарихchi Мирзә Һәsәn Әlgәdari (Mәmнun) гәzetdә bir нечә мәгәлә дә дәрч етдиришdir. Мүәллиfin языларында ше'р мәсәләlәrilә janашy, Daғystan

әjalәtindә мәktәb ачыb рус вә ana дилләrinн tәdris etmәk зәруrәti, gachagчыlygын verdiji зәrәrlәr, dөвләt gaјda-ganunilarыny hәjati hadisәlәri hәll etmәkde mәhәdudu kimi muhум iqtima-i-siyasi mәsәlәlәre toxu-nulmушdur.

Maрагlydyr ki, «Әкинчи»nин фәal әmәkdaшlary va-hid imzadan istifadә etmәmiшlәr. O чүмләdәn, Әskәr Adыkәzәlzadә Korani dә gәzetdә besh muxtәliif imza iшlәtmiшdir: «Әskәr Korani», «Mirzә Adыkәzәlzadә Korani», «Әskәr Adыkәzәlzadә Korani». «Korani». «Әskәr».

Tәdgigatчylaryn эsәrlәrinde tәsdir оlundiку kimi, Әskәr Adыkәzәlzadә «Әкинчи»dә dәrch eтdiриdi 39 mәktub vә mәgalәdә bir сыra aktuал проблемә aид fikir vә mұlaһizәlәrinni чесарәtlә сөjlәmiшdir.

«Әкинчи»nин jaлныz 1875-чи ил tарихli 9-чу nөmрәsinnin «Елми хәbәrlәr» шә'бәsindә onun «Әskәr Mirzә Adыkәzәlzadә Korani» imzasы ilә ashaғydaқы elmi mә'lumatlary dәrch edilmishdir:

- a) juumurtar тоjug әлдә etmәkдәn;
- b) inkilatérédä iniklәrin automatik jolla сагылmasыndan;
- v) illdyrym дүшmәsindәn;
- г) kүmүsh шejләri tәmizlәmәk гајdasыndan;
- ғ) kәsilmish гушу бир нечә kүn tәzә saхlamagdan;
- д) zәlli ilә hаванын dәjishmәsini bilмәkдәn;
- е) Kүrчүstanда jašajan ud tajfasынын мәшиштindәn;
- ә) buрундан gan kәlәndә onu dajanдыrmag гајdasыndan;
- ж) Amerikada janғynын су буғu ilә sөndүrүlmәsindәn.

«Әкинчи» сәhiфәlәrinde elmi-tәbbi мәвзудa һәsәn-bәj Zәrdabidәn sonra chox, hәm dә maрагly язан мүәл-

лиф Эскэр Адыкөзәлзәдә Коранидир. Тәэссүф ки Азәрбајчанда тәбиэтшүнаслыг фикринин инжишафы тарихи илә мәшгүл олан мұтәхәсисләримиз Эскэр Адыкөзәлзәдәнин бу саңәдәки хидмәтини гијмәтләндирмәкдә хәсис-илк көстәрмишләр.

«Әкинчи»дә дини мөвнүмат вә фанатизмә гаршы мүбәризә мәсәләси кениш јер тутур.

«Әкинчи»нин «мүгәддәс» очаглара вә бурада дини шәхсијәтләрлә әлагәдар яраадылан мө'чүзәләрә ачдығы тәңгил атәши даһа кәсәрлидир. Бу бахымдан Һ. Зәрдабијә Тәбриздән көндәрилән бир мәктуб, хүсусилә, диггәти чәлб едир.

Мө'чүзәләр, дини мүгәддәсләрин тәнгидинә даир башга бир мисал: Һ. Зәрдаби һәмии мәктубун эсас мәғзини алмыш вә ону бу шәкилдә гәзетдә хұласа етмишди: «...Хој шәһәриндә сејидләrin мәгбәрәси вар ки, орада бир нечә молла һәмишә сакин олур. О моллаларын бириси бир тәәччүб јуху көрүб. Бу ил Қәрбала тәрәфиндә таун нахощлуғу олдугұна Иран дөвләти ораја кетмәји гадаған едіб. Зикр олан молла бир қүн јухудан дуруб халға мә'lум едіб ки, јұхусунда һәзрәт имамлары көрүб вә о һәзрәтләр она бујуублар халға мә'lум олунсун күй, Қәрбала зијарәтиндән халғ мәһрум олмамағдан өтру о һәзрәтләр көчүб зикр олунан мәгбәрәдә сакни олублар. Она бинаен халғ бураја зијарәтә кәлсии. Бу сөзу халғ ешиди ораја зијарәтә кетдиләр вә дејирләр ки, шәфа тапан сохдур, амма онларын һеч бириши ни көрән јохдур». Бу мө'чүзәни даһа әсаслы ифша етмәк үчүн мүәллиф жазыр: «Бу мәктубу охујанда Авропа шәһәрләринин бириңсендә ваге олан әһвалат јадыма дүшдү. Бир нечә шындан ирәли бир шәһәрдә вәба нахощлуғу олан заман хәбәр чыхыр ки, бир килсәдә һәзрәт Исанын анасы Мәржәмин шәкли ағлајыр. Бу хәбәр о је-

рин падшаһына јетишәндә өзү кәлиб ону көрүр. О һөкм едир ки, килсәнин диварыны учуртеуналар. О ваҳтада мә'lум олур ки, кешиш бир новуз гајырыб онун ичини су илә долдурууб, орадан шәклин көзүн сү дамчыдамчы кәлиб төкүлүр. Экәр белә мө'чүзә һәр бир мәзінбәдә олур, амма һүкәма онлара ганл дејил».

Гәзетдә «Тәзә хәбәрләр» башлығы алтында дәрч олунан бир жазы «Мө'чүзә»ләрин эсил һијләкәр мәниј-јәтини көстәрмәк чәһәтиндән дә сох мараглыдыр. Һәмин жазыда охујуруг: «Испания мәмләкәтинин бир кәндидә бир тавана көс вәфат едән заман үстә кешиш кәтирмәдијинә кешиш дејиб ки, белә шәхсин руһуну шејтан өзү кәлиб чәһәннәмә апарыр. Мејид басдырыландан ирәли ол шәхсин евине бир әчајиб палтарда узун гүрүрг вә әлиндә сүрәт дахил олуб ки, һамы ону көрүб шејтан дејиб гачыбы. Бир киши гијлү-гали ешидиб әлиндә түфәнк ичәри дахил оланды ол сүрәт онун үстә кедиб, соңра ону сојундурууб көрүбләр ки, зикр олунан кешишдир».

Бу чүр һијлә, ријакарлыг вә саҳтакарлыға гаршы мүбәризәдә Һ. Зәрдаби, Н. Вәзиров, Әhcәнүл-Гәваид вә «Әкинчи»нин бөյүк мүһәррирләре жазычылар, гәләм саһибләрингә бөйүк үмид бәсләјириләр. Бу чәһәтдән һамынын үрәјиндән кеченә ифадә едән Н. Вәзиров жазычылары «халғын көзчүсү» адландырыр, онлары «тәгазажи зәманәјә мұвағиғ», јөни мұасир һәјатдан жазмаға чагырарада дејири: «Кәләчәкдә бизим тәрәгги етмәк тарихани жазып, индикى зәманәјә баҳанда мәттәл галачаг ки, иә жазсын, һәғигетән бизим әсбаблар вә гејри јүз, бәлкә мин ил бундан әгдем оландан тәрәгги етмәјиб, чүнки бизим зәманә тәрәгги зәманәсидир вә тәрәгги етмәјен тајфа күндән-күнә тәнәззүл едиб ахырда пуч ола-чаг. Она бинаен бизим шүәра гардашларымыздан ки, онлар әлһәг халғын көзүчүсүдүрләр, илтимас едирик.

төгөзажи-зэмнэлж мүвафиг халгын көзүнү ачмага сэй етсийнлэр».

«Экинчи» эдэбијјат вэ үмүмэн сэнэтдэ реализми мүдафиэ етмиш, формализм элэжинэ кениш мигјасда мүбаризэ апармышдыр. Бунун эн яхши нүүмнэснин биз газетин сэнифэлэриндэ дини-мэргијэ эдэбијјатына гарши дэрч олунан тэнгиди мэггалэлэрдэ көрүүрүк. Бу языларда халгы орта эср хурафатына чекэн, онун шүүр вэ мөнэвијјатыны зэһэрлэжэн мэргијэ шаирлэри габагчыл маариф вэ мэдэнијјетин элејндарлары кими рүсвай вэ рэдд единирдилэр.

«Экинчи» газетиндэ бэдии эсэрлэрэ, о чүмлэдэн фелжетона ёр вермэйн эхемијјетли олдуруну дејэн Нэчэффбэй Вээзиров эввэлчэдэн язмышды: «Экинчи»дэ эдэби шөбэ ачмаг фајдалы вэ вачибдир. Чүнки бизим ифрат адэтлэрэ көрэ пычылтыны ёшитмирлэр, онлары гамчы илэ ојатмаг, «Экинчи»дэ фелжетона ёр вермэк пис олмазды».

Эскэр Адыкөзэлзадэ Корани дэ Нэчэффбэй Вээзировун бу диггэтэлајиг фикри илэ тамамилэ шэрик олмушдур.

Бүтүн бу сэйлэр вэ тэклифлэр, елэчэ дэ Һ. Зэрдабинин бэдии эдэбијјатын тэрбијэви фајдасына вердији эхемијјет «Экинчи» сэнифэлэриндэ көзэл нэтичэ верди.

Газетдэ фелжетон жанрынын тэшкүүлү вэ инкишавы, шубхэсиз, Г. Закир, М. Ф. Ахундов, С. Э. Ширвани вэ башга реалист сэнэткарларын XIX эср эдэбијјатыныда сатираны гүүвэглэндирмэж сэйлэрийн ганунаујгун нэтичэси иди. Соңралар, 1905-чи ил ингилаби шэраитдэ ичтимаи-сијаси фелжетонларын бөյүк эхемијјети ни мүшанидэ едэн Н. Нэrimанов язмышды: «Фелжетон-өмүрлэри бу дүнжада зөвгү-сэфа илэ кечэнлэрэ, бу дүнja нэ олаачағыны «дүрүст» алламајанлара, «мэндэн сонра Нуун туфаны олсун» дејэнлэрэ, эгиллэрини иэфслэ-

ринэ гул едэнлэрэ, инсаннэжэти дөвлэтдэ, хошбэхтлий пулда көрэнлэрэ, гејрэти намус јеринэ ишлэдэнлэрэ, эз наданлыгынын сэбэбинэ өзкэснин надан һесаб едэнлэрэ, эгли көдэк олуб кинајэни алламајанлара, чэфэнкиј-жат языб адьны мүһэррир гојанлара вэ гејри-гејри бу гисм һәрфлэрэ фелжетон лазымдыр вэ бэлкэ вачибдир».

XIX эсрин сону, XX эсрин эввэллэриндэ Азэрбајчан халгынын көркемли эдэбијјат вэ үмүмэн ичтимаи фикир саһесиндэ фэалижжэт көстэрэн хадимлэринин јарадышылыгында фелжетон жанрына мејл вэ рэгбэт өзүнү нумажиш етдири.

«Экинчи» газети этрафында тэдгигат апаран мүэллилфлэр һаглы олараг сатирик тэнгиди вэ фелжетончулугу газетин эн сэчийжэви бир хүсүсийжэти сајырлар. Нүүнэ учун гејд етмэк лазымдыр ки, Вэли Мэммэдовун «Экинчи» газетиндэ эдэбијјат мэсэлэлэринэ һэср олумнуш диссертасија ишиндэ эдэбијјат вэ инчэсэнэт мэсэлэлэринин тэдгигинэ хүсүсий ёр айралмышдыр. Умумэн бу эсэрдэ «Экинчи»нин јаранмасы вэ нэшри тарихи, газетин идея истигамэти, онун шөбэлэри вэ мухбирлэри мэсэлэсий этрафлы ишыгландырылмышдыр. Мүэллилф, ёри кэдикчэ эз эсэриндэ «Экинчи»дэки бэ'зи фелжетонлара да гијмэж вермэж чалышмышдыр. Мүэллифин белэ бир мараглы фикри илэ разылашмаг лазымдыр ки, «Экинчи» илэ «Молла Нэсрэддин» һэм идея-мэзмун, һэм дэ үслүб вэ форма чэхэтдэн бир-биринэ гырылмаз тарихи тэллэрлэ бағлыдыр. Бу барэд ф. с. д. Садыг Һүсейнов һэлэ 1956-чы илдэ Академијанын Низами адьна Эдэбијјат вэ Дил Институтунун «Эсэрлэри»ндэ (IX ч.) реалист эдэбијјат угрундакы мубаризэснин марксист-ленинчи эдэбијјатшунаслыгы баҳымындан ишыгландырмышдыр.

Лэтифэлэрдэ, никмэти сөзлэрдэ, атмачаларда вэ

санар шиғағын халг әдәбијаты нұмұнәләріндә зәңкін олан жумор, еләчә дә бөйүк Фұзулинин «Шикајтнамә»-сіндә мұшақидә едилән кәскін сатира вә хәлгилик Азәрбајҹан реалист жазычылары үчүн јарадычылыг мәктебі ади.

XIX ғасырдың соңунда мәтбуатда дәрч едилән сатирада жүнкүлдүк вә идеясызылығы тәнгид едән Нәчәфбәј Вәзиров жазырды: «...Инди жазылан һәчвләр мәст олан чекмәчи данышығына охшадығына көрә, онлары чап етмәк олмајыр, һәтта адам олан кәс ону охујанда эти үрпәниш».

Ело һәмин мәктубунда (мәгаләсіндә) Н. Вәзиров һәчвчиліji әдәбијат жаңылымдан сүпүрүб атмага, ону иңтіман мә'на дашијан сатира илә әвәз етмәје чагырырды: «...30 ил бундан әгдәм чәнаб Закир мәрһүм Гасымбәј Гарабаги жазан һәчв илә инди Һадијүл Мұзәллин жазан һәчвләрә баҳан көрүр ки, онларын тәвавұту چох дур...»

Оз сатирик маһијәти вә формасы е'тибары илә шиғағын әдәбијатымызда кениш өлчүдә жајылмыш Молла Нәсрәддин, Бәһлүл Данәндә ләтифәләри фелjeton жанрыны формача сох хатырладыр.

Халг һікмәти, онун һәјати идракынын бүтүн рәнка-рәпклиji зәңкін шиғағын халг әдәбијаты нұмұнәләріндә — дастанларда, нағылларда, аталар сөзү вә бајатыларда вә с. кениш шәкилдә тәзәһүр едир.

(Н. Зәрдаби өзү бәдии ѡюлла, сатирик ифша үсулу илә халғын тәрәггисинә әнкәл тәрәдән гүввәләрин әмәлләрини ифша едирди. Онун «Экинчи» гәзетинин 1876-чы ил 15, 16, 17-чи нөмрәләріндә чыхмыш мәгаләләріндә мәдәни керилек көстәрилир, хүсусилә, көчәри һәјатын өзү-но мәхсус чәтинликләріндә айры-айры фактлар охучула-ра кинајели бир тәрздә чатдырылды.) Мұллиф, ejni

заманда өз мілләтишин, халғынын һәјатына е'тинасыз олан көнчләрini бахышларыны, әмәлләрини тәнгид атәшиңә тутмушшудур. Мәтбуатымызда бәдии фелjetona көзәл бир нұмұнә олан һәмин әсәрләрдән бириның сүжет хәттінә һәзәр салмаг фајдалыдыр. Бурада штити һүрмәси илә бајыра чыхан авам кишинин газмаја гајыдарқан өз арвадыны өлмүш көрмәси вә онун сәбәбини Әзрајылын кәлиб арвадын чаныны алмасы илә изән етмәси охучуда тәэссүф докторур. Һәмин фелjetонда упудулмаз тәбиэт лөвінәси, о заманың ағыры вә ибтидаи көчәри мәништегіндән сәһиңеләр диггәтәлајидир. Һәмин һекајә вә башга бу кими кичик әсәрләр һ. Зәрдабинин «Сечилмиш әсәрләре»ндә чап едилмишdir.

Іәр бир бәдии әсәрини гарышында онун иш дәрәмәдә тә'сирли, емосионал бир сөвијәдә жазылмасы эсас вазифә кими ғојулур. Экәр фелjetонун һиссеси тә'сири зәиғ оларса, о истәдији тәрбијәви тә'сири көстәрмәк игтида-рына малик олмаз.

Емосионаллыг фелjetонун бәдии-естетик гүввәтии, онун охунағлы вә фајдалы олмасыны тә'мини едән башлыча амилләрдән биридир.

«Экинчи» гәзети сатира әвәзиңә дәври мәтбуатда «һәчвкулугун» (һәчв демәк) жајылмасыны, бош, мә'насыз, һәтта сох зәрәрли бир иш несаб едирди. Имзасыз дәрч едилмиш белә жазыларла бәрабәр, һ. Зәрдаби конкрет дәлилләрлә һәчвчилијин јарамазлығыны, мә'насызлығыны көстәрирди. О, Һадијүл-Мұзәллин Гарабагини һ. Зәрдабијә һәср едилмиш һәчвини чап едәркән һәчвә белә бир мә'налы мүгәддимә әлавә етмишdir: «Фикрим будур ки, бизим Зәрдаб кәндіндә Гарабагын сәрһеддиндә бир даш ғојдурубын үстүнә зикр олан һәчви тамам газдырым ки, кәләчәкдә бизим өвладлар о јадикара ба-хыбы билсиләр ки, мән бу зәһмөт илә мілләти-ислами

гэфлэтдэн аյылтмаг истөжэн вахтда ичэх падайлара раст
калмишэм.»

«Экинчи» мүэллилфлэри дэ бу саиэдэ чох конкрет дэллэрээ эл атырдылар.

Н. Вээзиров бир мэггаласиндо инкишаф вэ тэкамүлэ энкэл олан «ата-баба» гајдаларыны, ит бодогшдурмаг, тох дөйшдурмэц, гызыл гуш сахламаг, гумар ојнамаг, небелэ илдэ ичэх дэфэ имам еңсаны вермэц вэ саирэни тэнгид едирди.

Фелјетонда да бүтүн башга эдэби-бэдии жанрларда олдугу кими форма вэ мэзмун вэхдэти башлыча шартдир. Фелјетон мөвзусу жанрын форма имканларына ужгун кэлмэсэ јазычы истенилэн мүсбэт истичэнэ элдэ едэ билмэц. Фелјетонун идея- мөвзу тэлэблэри бирничи нөвбэдэ надисөнин јыгчамлыгы, сурэтлэри гыса вэ айдиллыгы, садэлиji вэ долгуулгу илэ сыхы сурэтдэ элагдардыр. Биз «Экинчэ»дэ олдугу кими «Кэшкүл» вэ башга XIX эср мэтбуатында да белэ јазылара раст кэлирик.

«Экинчи»нин фэал муһэррирлэриндэй бири олан һејдэри Капитан Султановун халгы башыны чапмағы тэхрук едэн мэггалэснин (бах: «Экинчи» 1877, № 3) элејнин јаздыгы чавабда чох јыгчам шэкилдэ, лакин дэрин кианај илэ дејирди: «Капитан гардаш, баш сэний, гылынч сэний... Дини ислама пејвэрлик едэн динатда баш чапмаг эсасы юхдур, бэс нэ гэдэр истэйирсэн, башыны чап. Экэр мэхэббэти-имам вэ шури-тээзиэ илэ едирсэн сэн бил вэ имам». Йенэ һэмийн «мэктубда» (эслиндэ фелјетонда) охуурууг: «...Халг арасында эдавэт салма, бу од ки, биз дүшмүшүк, үфүрмэмшиш алышыр...» Даха сонра: «...Гејри миллэтлэр өлүлэринэ агласалар, биз дирилэризэ кэрэк аглајаг».

¹ Бах: Н. Зэрдаби. Сечилмиш эсэрлэри, Азэрнэшр, Бакы, 1960, с. 99 — 100.

Н. Зэрдаби халгын маарифлэнмэснэ чидди манеэ төрэдэн һэр нөв адэллэрин дүшмэн иди. О, охумуш, мусасир фикирли көнчлэрэ хитабэн јазырды: «Ей елм тёңсил едэн чаванларымыз! Доорудур, бизим вэтэн гардашларымыз илэ үнс тутмаг чөтидир, сиз данышдыгынызы онлар баша дүшмэйнб, эф'альнызы шэриэтэ на-мывафиг һесаб едиг, сизэ кафир дејиб инчидэчклэр... Амма инсаф дејил ки, беш күн өмрүн лэзэтиндэн өтру миллиети, гардашларынызы атыб онлары кор, сэргэрдэн гојасыныз. Бэс лэзэти-дүнјаја тэма етмэйж, өз гардашларынызы эмэли-хејрэ вадар един. Гој шүэралар сизи һэвч етсии, моллалар лэ'нэт охусун... Сиз миллиэт үчүн зэһмэт чэкирснин вэ бишэкк кэлэчэкдэ миллиэтин көзү ачыланда сизи шэһид һесаб едиг, сизэ рэһмэт охуячаг».

XIX эсрийн сону, ХХ эсрийн эввэллэриндэ Н. Зэрдаби, Н. Вээзиров, Ч. Мэммэдгулузадэ, Н. Нэrimанов, У. һачыбэјов вэ башгалары да бир сырь ичтимаи-сијаси вэ эдэби мэсэлэлэр өтрафында өз мөвгелэри монументал бэдии эсэрлэрэл јанаши фелјетон жанрында да чох мэхэрэлтэ ифадэ едирдилэр. Азэрбајҹан маарифчилэри һэтта өзлэрийн материалист бахышларыны, надисэлэрийн тэбии ганунаујгүнлүгүнү шэрһ едэркэн белэ фелјетона мэхсүс күлүш васитэлэрийнэ эл атырдылар.

Н. Зэрдаби «Экинчи» гэзетиндэ надијүл-мүэллин Гарабагинин (һэсэн Гара һадинин) Шушадан көндэрийн вэ бир баггал дүканинын јанмасыны тэсвир едэн мэггалэснин чап етмишди. Мүэллил һэмийн мэггалэдэ баггалын «аллах гээбинэ» дүчар олдугуну билдирir, халгы горхудурдур. Буна чаваб олараg Н. Зэрдаби фелјетона хас бир үслүбда јазырды: «Гэл'эдэ јангын олмагына сезүм јох. Лакин онун сэбэби барэсиндэ лазым билиб эрз едирэм ки, экэр һэр бир шэриэтдэн харич иш кэрэ-

нә аллаһ гәзәб еләсә кәрәк бу һалда бизим һамымыза гәзәб еләсии вә бир дә туталым зикр олан бағала сеңидләри алдатмагдан өтрут вә чәнибин Сәфибәј вә Һачы Рзаја, мәрсијәхана ун вермәмәкдән өтрут вә ja имам ейсаны пајламамагдан өтрут аллаһ гәзәб еләјиб. Көрәсөи бичарә һаммаларын вә дүканларда сакин онланларын тәгөнри нә имиш?».

«Әкинчи» аз да олса сечки системинә тохумнуш, халғ нұмајәндәләрини сечмәк идеясыны ирәли сурмушшур: «Бизим интихабедици гардашларымыза бир аз мәсләнәт едәчәйник: «Сиз аллаһ, интихаб едән заман интихаб еләдијиниз адамларын узун саггалына, бөյүк гуршағына, дәмір сандығынын долулуғуна баҳмајын».

Ի. Зәрдаби дөфма ана дилиндә китаб чапыны, милиц мәтбәәләр, савадлы нәшријат ишчиләри назырланмасыны арзулајыр; «Әкинчи»нин һәтта мүрәттиб вә чапчыја мөһәттач олдуғуну сојләјири: «...Санијәи, бизим мәхсус чапханамыз јохдур. Гәзетимиз Губернски правленијанын чапханасында басылыр. Элбәттә, өзкәләр бизим ишә өзүмүз кими чан јандырмайыр вә бу барадә олан кәсиirlәр бизим тәгсиримиз дејил. Пәс бизә диггәт едәйләр, бу гәзетин кәсрини көрәндә күлмәјин, күлмәк јери дејил. Сиз ағлајын ки, бизим мүсәлманларын бирчә гәзет дә басдырмaga адамы јохдур».

{ 1875—1877-чи илләр әрзинде ики һәфтәдә бир дәфә чыхмагла «Әкинчи» гәзетинин јалныз 56 нөмрәси бурахылмыш, гәзетин бағланмасы исә јенә дә ҹаризмин сијасәти илә сыйхы сурәтдә бағлы олмушшур. Ҥәзәтә дүшмән мұнасибәт бәсләјәнләр нөмрәдән-нөмрәјә артырды. Мүлкәдарлар, бәjlәр, руhaniләр вә ҹар чиновникләри «Әкинчи»нин бағланмасы нағтында Бакы кенерал-губернаторуна арасы кәсиilmәdәn данослар җазыб көндәрирдиләр.

Сатғын вә әдаләтсиз Бакы губернатору өз нөвбәсинде «Әкинчи» гәзети үзәриндә чидди нәзарәт гојулмасыны Гафгаз сензор комитетине тапшырырды.

Беләниклә, «Әкинчи» вә онун нашири Һәсәнбәј Зәрдаби дөзүлмәз тә'гиб вә тәзжигләрә мә'ruz галмышдыр. Ի. Зәрдабинин һәр аддымы изләнилир. Һәтта онун евина белә көз гојмушдулар. Һалбуки Ի. Зәрдаби сијаси мәсәләләрә гарышыны вә бөյүк бир вәтәнпәрвәр кими халынын тәрәггисинә чалышырды.

Нәхајәт, «Әкинчи» гәзети 1877-чи илдә сентябр айыны 29-да сонункы 20-чи (56-чы) нөмрәсими бурахды вә һаким гүввәләrin фитнә-фәсады нәтичәсинде әбәди олараг бағланылды.

«Каспи» гәзети «Әкинчи» бағландырыдан соңра 1881—1896-чи илләрдә Ի. Зәрдабинин публицист языларындан ардычылы олараг дәрч стмишdir. 1896-чы илдән соңra Ի. Зәрдаби Бакыја гајитмыш вә өмрүнүн сонунадәк билаваситә «Каспи» гәзетинин әмәкдашы олмушшур. Бөյүк журналистин «Каспи» гәзетинде публицист фәлијәти хүсуси тәдгигат мөвзусудур.

«Каспи» гәзетинде 1887-чи илдә «Зәрдабдан хәбәр» адлы мәктубда охујуруг ки, Зәрдабинин фәалијјетинден наразы галанлар арасы кәсиilmәdәn данослар көндәрир вә ону тә'гиб едирдиләр. Иш о јерә ҹатышдыр ки, Бакы губернаторунын өзү Ի. Зәрдабинин кәndililәr арасында апардығы иши јохламалы олмушшур. Гәзет Ի. Зәрдабијә рәгбәт һиссилә хәбәр верир: «Зәрдабда Һәсәнбәј Мәликов адлы бир шәхс јашајыр. О, университет гуртартыш, узун мүддәт халғ маарифи нацирлиji системи үз-рә ишләмиш вә ахыр вахтлар нәjә қорә исә гуллуғуну бурахыбы тәсәррүфатла мәшгүл олур. Зијалы, һәссас бир шәхс олан Һәсәнбәј Мәликов јерли әналинин голчомаглардан ағыр иgtисади асылылығыны дәрк едерәк, һәр

јердэ вэ һөр чүр өлверишли шәраитдэ кәндлиләрин һүгүг вэ вәзифәләрини тә'килдә вэ сәбрлә онлара баша салыр ки, бу да кәнд мүфтәхорларынын вэ үмумијјәтлә буланыг суда балыг тутмагы севәнләрин һамысынын хошуна қәлмир. Һәсәнбәждән наразы олан бу адамлар ону Зәрдабдан чыхарыб говмаг учун дәридән чыхырлар вэ бунун учун һөр чүр алчаг васитәләрдән истифадә етмәкдән чәкинилрәр. Бу чиркин васитәләр ичәрисиндә эн башлычасы, онларын эн чох севдији бөйтәнлардыр, данослардыр ки, бунлар Һәсәнбәј һаггында демәк олар ки, һөр бир почта илә Бакыја долу кими яғыр». Һәмин мәгаләдән мә'лум олур ки, Һ. Зәрдабинин фәалијјәтини Бакы губернаторунуң јохламасы голчомаглары вэ башга надүрүст шәхсләри гане етмәмешдир. Губернатор Бакыја гаятыйдигдан соңра «һәмин кечә голчомаглар вэ башга мүфтәхорлар Һәсәнбәјин Даланбаба адлы яердә бичилип пәнчәјә вурулмуш, лакин һәлә дашынмамыш тахыл зәмисинә од вурмушлар. Хөшбәхтликдән Һәсәнбәј дәрин еһтирам бәсләјән гоншу Мүскүрү вэ Пәрвальы кәndlәринин әһалиси јанғыны сөндүрмүшләр».

Фәлсәфә ёлмләри доктору, профессор Зијәддин Қојушов чох хәйрхан вэ фајдалы иш көрәрәк Һ. Зәрдабинин «Каспи» гәзетиндәki јазыларыны топламыш вэ чап етдиришишдир.

Һ. Зәрдаби дүнјакөрүшү е'тибарилә маарифчи-демократ иди. Һ. Зәрдабинин публисист әсәрләrinin охујаркән биз онун рус маарифчиләrinin мөвгенинә јаҳынлашдырыны көрүрүк. В. И. Ленин рус маарифчиләrinin программыны гијматләндирәрәк јазырды ки, маарифчи «тәһкимчilik һүгугуна вэ иттисади, ичтимай вэ юридик саһәләрдә онун доғурдуру бүтүн нәтичәләрә гызыбын дүшмәндир. Бу— «маарифчиләrin» биринчи характеристик хү-

сусијјәтидир. Рус маарифчиләrinin һамысы учун үмуми олан икинчи характеристик хүсусијјәт—маарифчи, өзүнчидарен вэ үмумијјәтлә Русијанын һөр чәһәтдән авропланлашмасыны гызыбы мудафиә етмәкдән ибәрәтдир. Нәһајәт, маарифчинин учунчү характеристик хүсусијјәти—халг күтләләrinin вэ башлыча олараг кәndlilәrin (маарифчиләр дөврүндә кәndlilәр һәлә тамамилә азад едилмәмишдиләр вэ ja јеничә азад едилмәкдә идиләр) мәнафеини мудафиә етмәкдир...»

Һ. Зәрдаби дә В. И. Ленинин маарифчиләр һаггында јаздыры кими, Гәрби Авропа буржуа республикаларында олан шәраитин мәзлүм шәргдә, о чүмләдән Азәрбајҹанда бәргәрәр олмасыны арзулајырды: «...Нә гәдәр Авропа әһли бизиз тәки азадлыгдан бихәбәр олуб, о вахтаchan биздән бетәр авам олуб. Амма бу һаңда азадлыг чәһәтдән Авропа әһли чох тәрәгги едиб вэ һөр бир ишдә биздән ирәли дүшүб. Экәрчи бизим шәриәтимизә көрә гул азад етмәк чох бөյүк сәвабдыр, амма биз бу барәдә һөр иши кеч гәнимышыг. Сатыналма гулу азад етмәји сәваб һесаб едиrlәр. Амма биз өз хәнишимиз илә бир-биримизэ гул олмушуг. Рәијјәт падشاһа, өврәт кишијә, ушаг атаја, нөкәр агаја, шакирд устаја вэ гејри мәкәр гул дејил. Бәли, биз һамымыз гулуг вэ буна сәбәб ата-баба адәтләридир. Хұласә, мәшриг зәмидә азадлыг олмадырына биз Авропа әһлиндән кери галмышыг вэ нә гәдәр белә олса, биз тәрәгги етмәјәчәјик вэ едә билмәрик».

XX әсрин илк илләриндә Һ. Зәрдаби јашынын чох олмасына, сәhħәтиinin позулмасына баҳмајараг гызыбы публисист фәалијјәтинин давам етдирирди. 1903—1906-чи илләр арасында «Каспи» гәзетинин 486 нөмрәси Һ. Зәрдабинин имzasы илә чыхмышдыр. Һәмин илләрдә о, «Каспи» гәзетинин редакторуну әвәз едиrdи.

Н. Зэрдаби «Қаспи» гәзетиндәки фәалијәтинин мәг-
сәдини вә гарышы дағдуғу вәзиғеләри айдын дәрк едә-
рәк јазырды: «10 илә жаҳындыр ки, мән кичик мұхбир
мәқтублары васитеси илә охучулары таныш еди्रәм. Тез-
тез өзүмә суал вери्रәм ки, бу фәрәһисиз, пәришан вәзиј-
јетин эсасыны нә тәшкіл едир вә һәмишә буна белә бир
чаваб тапырам: чәһаләт, биликсызлик, зұлмәт...»

(Н Зэрдабинин бүтүн фәалијәти вә онун чыхардығы
«Әқинчи» гәзети Азәрбајҹан халғынын иңтиман фикри
тарихинде мүһум бир һадисәдир. Бүтүн мәһдуд чәһәт-
ләриниң баҳмајараг «Әқинчи» гәзети өз дәврүндә бир сы-
ра вачиб проблемләр галдырмышдыр. Гәзетин иәшри
мәтбуат, әдәбијат вә иңтиман һәјатын бүтүн сонракы
никишафына мүсбәт тә'сир көстәрмишdir.)

Чынтаратору: Филология ғылыми доктору, профессор С. ҺУСЕИНов.
Бәдии редактору: Ф. Сәфәров
Корректору М. Мұхтаров.

Чана имзаланмыши 2/VII-76 ىес--иәпир. вәр. 2,3.
ФГ 11838. Тиражы 1000. Сифарини 1444. Гијмети 10 гәп.

Джин Китаб мәтбәәси
Бакы, Э. Тагызадә күчеси 4.

16 cm.

1182
1182

002

A 95